

FÖRSVARET AV GOTLAND

Av fil. dr ALF ÅBERG

VÄRNET AV DEN egna bygden har alltid varit en av de bärande idéerna i svensk försvarspolitik. Sambandet mellan folk och försvar, mellan hembygden och förbandet är också en av de viktigaste frågorna för vår moderna härorganisation. Lika nödvändigt som det är att försvaret blir en hela folkets angelägenhet, lika väsentligt är det att förbandet växer sig fast i den bygd, från vilket det hämtar sina värnpliktiga. Kanske finns det inte någon bygd, där begreppet folk och försvar bildar en mera naturlig enhet än Gotland.

Gotlänningarna har alltid varit vana att försvara sin bygd med egna stridskrafter. Ett av de äldsta uttrycken för denna folkliga försvarsvilja är det sextiotal fornborgar, som finns på ön. Bland dem märks Torsburgen, Skandinavians största borg, dit kvinnor barn och boskap fördes, medan männen försvarade kusterna. Under sveakungarnas expansionsföretag mot länderna på andra sidan Östersjön blev Gotland införlivat med riket. Enligt Gutalagen var allt vapenfört manskaf på ön skyldigt att delta i försvaret och svara för vakthåll-

ningen vid kusten. Från kastalerna, de kraftiga stentornen i de första kyrkornas närhet, hade vaktmanskapet god utsikt över de annalkande fiendeflottorna. Tornen tjänstgjorde säkert också som proviantmagasin och skydd åt befolkningen.

Gotland med Visby blev omlastningsplats för sjöfarten i Östersjön och bibehöll denna roll även sedan den svenska erövringspolitiken avstannat under 1200-talet och Sveriges roll som handelsland övertagits av den tyska Hansan. En engelsk munk, Bartholomeus Anglicus, berättar från denna tid om Gotland, dit Balticums köpmän förde pälsverk och hudar, som därifrån spreds till Tyskland, Frankrike, Spanien och Britannien. Visby blev en tysk hansestad, som svårt konkurrerade med den gotländska »bondehandeln». Mellan staden och landsbygden förekom det ständiga tvister. Bönderna hade sin egen försvarsorganisation, bondeuppbådet, medan borgarna höll sig med krigsvana legosoldater. För att visa sin vilja att vandra egna vägar byggde Visby borgare den stora stadsmuren — Nordens märkli-

gaste medeltida befästningsverk — som avgränsning och försvar också mot landsidan.

På 1300-talet växte Danmark fram som den starkaste makten i Norden. Den svenske kungen förmodade inte försvara sitt avlägsna område ute i havet. Sommaren 1361 — för jämnt sexhundra år sedan — lät den danske kung Valdemar Atterdag sin flotta sätta kurs mot Gotland. Vid Fröjel i sydvästra delen av ön tycks trupperna ha stigit i land. Ett första bondeuppbåd bjöd angriparen spetsen vid Fjäle myr, men efter två dagars strider nedkämpades bondeskarorna av de danska riddarna och de tyska legosoldaterna med sina moderna vapen och plåtrustningar. Vägen till Visby låg öppen för dem. Medan borgarna ställde sig avvaktande, stod en bondehär från norra Gotland redan stridsberedd utanför det stängda Söderport. Den 27 juli stod slaget. Danskarna triumferade, men segern blev inte lättköpt och flera tusen döda täckte fälten mellan Östermur och Solberga kloster. Visby kapitulerade och måste betala en stor brandskatt, medan de stupade på båda sidor begravdes i massgravar invid klostret. Gotlandsbönderna hade gått man ur huse och gett sitt yttersta. De många skellett av ynglingar och gubbar, som påträffats i gravarna, är talande vittnesbörd om vilka krav folkuppbådet ställde på civilbefolkningen.

Under de följande åren kämpade olika makter — Sverige, Danmark,

Lübeck och Tyska orden — om ön. Visborgs slott uppfördes som säte för den regerande ståthållaren — och som fäste för fribytare och sjörövare av skilda slag. År 1526 övergick Gotland de facto till Danmark, och under de fortsatta striderna med svenskarna sökte den danske ståthållaren sätta upp stående förband på ön. Organisationen fick dock aldrig tillräcklig styrka. Gotland betraktades också av danskarna som en värdefull men avlägsen provins, och försvaret av ön fick skötas centralt från Köpenhamn. Med sin starka örlogsflotta behärskade Danmark infarterna genom sunden i väster och var därmed herre på Östersjön.

Sverige uppfattade den dansk-norska utrikespolitiken som en inringning, och vid den svenska stormaktstidens början gav Gustav II Adolf riket ett klart utformat mål: att bryta den danska omfattningen i söder och väster och skapa ett svenskt Östersjövälde. Målet kunde delvis förverkligas efter Sveriges ingripande i Trettioåriga kriget. Anfallet mot Danmark år 1643 resulterade i Brömsebrofreden, som bl. a. återgav Gotland till riket. Under de fortsatta striderna med Danmark fick Sverige sina nuvarande gränser och utbyggde sitt Östersjövälde. Gotland låg som en pärla i havet omgivet på alla håll av svenska länder, i väster hemlandet, i öster Finland och Balticum och i söder de nordtyska provinserna.

Så länge Gotland var danskt,

hade ön spelat en viktig strategisk roll, eftersom danskarna därifrån behärskade sjöfarten på Rigabukten och Finska viken och kunde utöva ett ständigt hot mot den svenska ostkusten. Nu efter övergången till Sverige förlorade Gotland sin militära betydelse, sedan ön blivit en från alla håll skyddad besittning. Svenskarna åsidosatte också försvaret av ön, och detta trots att den under 1675–1679 års strider fortfarande visade sig vara en omstridd besittning och under ett kort mellanspel åter kom i dansk ägo.

Gotlänningarna berördes inte av Karl XI:s indelningsverk med undantag av att två kompanier båtsmän till örlogsflottan inrättades på ön. De 260 båtmansrotarna på Gotland fördelades över hela ön men hade sina samlingspunkter i Visby och Klintehamn. Några folkuppbåd sammankallades inte längre. Enligt den stränge Karl XI:s åsikt skulle försvaret av kusterna inte längre skötas av bondeskaror utan av den reguljära armén och örlogsflottan.

Vid slutet av Stora nordiska kriget förändrades Gotlands militärpolitiska ställning i grunden. Rikets förmurar stormades i öster och söder, och Gotland ingick nu i samma främre försvarslinje som Finland. Landshövdingarna på ön drog konsekvenserna av det försämrade läget och sökte på nytt enrollera befolkningen i försvaret av kusterna. Detta visade sig mycket besvärligt, eftersom det inte fanns något dugligt befäl som kunde öva skarorna.

Det råde dessutom brist på vapen och ammunition. Den gamla folkuppbådsorganisationen hade fallit i glömska, och bondesoldaterna hade inte längre några militära traditioner att falla tillbaka på.

Landshövdingarna sökte ändå göra det bästa möjliga av situationen. Vårdkasar sattes upp vid kusterna och skansar byggdes, bland dem Karlsvärd på Enholmen vid Slite. Man arbetade också på att förstärka Visby stadsmur. Allmogen organiserades i regementen till fot och häst och övades vid lämpliga tillfällen med sina egna vapen och de fåtaliga vapen, som skickades över från fastlandet. Att Gotland numera låg under fiendehot framgick av en händelse i augusti 1715, då en rysk flottstyrka gjorde en kupp mot Östergarn och plundrade prästgården. I juli 1717 riktade den ryske generalen Apraxin ett anfall mot Gotland. Hans trupper landsteg i Östergarn och förhärjade ett brett område i öster, sedan de uppbådade bondesoldaterna förskräckta tagit till flykten. Om orsaken till sammanbrottet berättade landshövdingen senare: »helst detta manskapet aldrig tillförne varit i någon eld och dessutom äro mera skickliga och böjda för att sköta plogen än värjan». Också befälet tycks ha varit undermåligt och saknat förmågan att leda den »oskyldigt okunniga» allmogen. Året 1718 gjorde ryssarna nya strandhugg på Gotland, men under de sista krigssomrarna skyddades

ön effektivt av den svenska örlogsflottan.

Märkligt nog inrättades inte något effektivt lokalförsvaret på Gotland under hela 1700-talet, trots att man på ledande militärt håll var på det klara med dess utsatta läge. Försummelsen mot försvaret sammanhängde inte bara med den allmänna militära tillbakagången under frihetstiden. Det var främst strategiska skäl, som avgjorde den gotländska försvarsfrågan. Gotland kunde bara angripas över havet. Den svenska örlogsflottan utbyggdes kraftigt, och de försvarskommissioner, som var i verksamhet, menade att flottan inte bara skulle uppehålla förbindelserna mellan fastlandet och Gotland utan också kunna avvärja en fientlig ockupation av ön.

Frihetstidens svenskar visade starkt intresse för det fasta kustförsvaret. Vid 1746–1747 års riksdag beslöt man att befästa Slitehamn och förstärka Karlsvärds gamla skans. Slitehamn ansågs som den bästa hamnen längs hela Sveriges ostkust, och enligt planerna skulle Slite i händelse av ett krig spela samma roll för Gotland som Sveaborg för Finland och Landskrona fästning för södra Sverige. Det fasta försvaret på Gotland skulle sålunda samordnas med sjöförsvaret i stort. Däremot intresserade man sig mindre för öns lokalförsvaret, dess levande försvarskraft. En artilleribataljon på 400 man organiserades för att bilda

garnison på Karlsvärd och Slite, och majoriteten av manskapet bestod av gotlänningar. Någon möjlighet att överföra värvade trupper till Gotland i krig hade man inte, och de förslag, som landshövdingarna framlade, att redan i fredstid organisera en bondemilis på ön medförde inte något resultat.

Vad örlogsflottan betydde för Gotlands försvar fick man ett påtagligt bevis på under kriget med Ryssland år 1808, då ön under en kort tid besattes av amiral Bodiscos ryska trupper. Bara genom att Sverige då hade en flotta, som var stark nog att skydda transporten av reguljära trupper från fastlandet, kunde Gotland denna gång undsättas. Gotlänningarna hade fått en tankeställare. Under Gustav III:s regering hade bönderna bestämt motsatt sig att själva uppsätta en armé. Nu var stämningen en annan.

Våren 1811 — för nu 150 år sedan — infördes allmän värnplikt i form av en nationalbeväring på Gotland. Själva förslaget till organisation utarbetades av amiralen Rudolf Cederström, som drivit bort ryssarna och därefter övertagit den civila och militära ledningen av ön. Andan var den allra bästa, försäkrade han. Inalles hade 6 700 man beväpnats och dessutom hade 800 man i åldern 50–60 år åtagit sig att biträda med spadar och yxor i händelse av ett anfall. Entusiasmen hos trupperna var så stor, att de i stridsvärde kunde fullt jämföras

med indelta soldater. Alla ingick i nationalbeväringen utan hänsyn till stånd eller förmögenhet. Alla kroppsstraff avskaffades, och de som tidigare hade blivit civilt straffade ansågs nu ovärdiga att delta »i det dyrbara förtroendet av fäderneslandets försvar.»

Utvecklingen från folkuppbåd till nationalbeväring på Gotland är obruten. Det framgår också klart, att det på Gotland fanns en vida starkare försvarsvilja än i riket i allmänhet. Till nationalbeväringen utskrevs varje arbetsduglig man, och tjänstetiden omfattade det 18-50:e levnadsåret, en ganska avsevärd tid även efter våra förhållanden. Styrkan indelades i 44 kompanier samt artilleri, eller inalles närmare 7 000 man. Gotlands nationalbeväring var en för tiden ny idé, som närmast var influerad av Napoleons franska värnplikthärrar. År 1812 infördes allmän värnplikt också i det övriga Sverige, och alldeles tydligt var det det goda resultatet från Gotland som drev fram resultatet. På fastlandet hade beväringen bara 5 års tjänstetid och 12 dagars övningstid mot 6 dagar om året eller inalles 210 dagar på Gotland. I fortsättningen sänktes värnplikts- och utbildningstiden på Gotland och höjdes på fastlandet, men först år 1892 infördes enhetliga bestämmelser för hela riket.

På 1820-talet uppgjordes en ny försvarsplan, den s. k. centralförsvarsplanen. Enligt denna skulle huvuddelen av rikets armé samlas

inne i landet kring förrådsfästningen Karlsborg vid Vättern och där invänta fienden, medan delar av armén i det längsta skulle fördröja fiendens framträngande i landet. Centralförsvarstanken, som delvis var föranledd av den ryska krigföringen mot Napoleon, utgick från vissa givna fakta, landets försämrade läge och militära svaghet, men den utövade ett förlamande inflytande på försvarsviljan i gränstrakterna. Försvaret av Gotland blev sålunda en andrarangsfråga, som måste stå tillbaka för väsentligare behov. Man lade också politiska synpunkter på frågan. Europa skulle inte stå ointresserat inför en rysk erövring av ön, och man hoppades särskilt på att England skulle uppträda till Gotlands försvar.

För motståndarna till denna princip framfördes många kraftiga argument. Ryssland behövde inte nödvändigt syfta till att underkuva Sverige: det kunde nöja sig med erövringar i gränssområdena och hoppas på en fred med bibehållandet av dessa. Vad hände om Ryssland tog Gotland? Fienden skulle kunna oroa all sjöfart i Östersjön, och Gotlands hamnar skulle bli bättre örlogsstationer än Kronstadt och Reval. Kritiken var med all säkerhet riktig. Centralförsvarstankens män räknade kallt med att offra ytterområdena för att rädda rikets existens. Man fick inte riskera ett avgörande nederlag i gränstrakterna utan försvaret

skulle koncentreras till ett område i centrum, där den förföljande fienden skulle möta sitt öde. Men antag att fienden inte brydde sig om att förfölja! Detta alternativ föreföll troligast. Skulle man rusta sig för det farligaste eller det sannolikaste krigsfallet? Man gjorde som man brukar göra i försvarsfrågor, en kompromiss, och beslöt att befästa Slite och Fårösund.

Det kan vara skäl att studera centralförsvarsidén, eftersom den då och då dyker upp igen, sedan Gotland efter andra världskrigets slut på nytt kommit i främsta försvarslinjen. Argumenten mot denna åsikt, som framfördes redan på 1820-talet, gäller fortfarande. En försvarsplan, som bygger på en reträtt från svårförsvarade ytterområden, förmår inte väcka någon entusiasm och strider också mot svenskarnas urgamla vilja och rätt att försvara sin egen bygd. Den har inte heller något stöd i ansvariga politiska och militära kretsar.

År 1886 ombildades nationalbeväringen på Gotland till ett infanteriregemente och en artillerikår. Genom den Rappeska härordningen år 1892 blev Gotland likställt med riket i övrigt. De många värnpliktiga från fastlandet, som i fortsättningen fick sin militära utbildning på Gotland, hjälpte till att knyta banden fastare mellan ön och moderlandet.

Det är lärorikt att studera Gotlands krigshistoria. Senast har den skildrats i överstelöjtnant Nils Wilhelm Söderbergs förnämliga arbete »Gotländskt försvar». Alla erfarenheter — både framgångar och misslyckanden — har ett budskap till oss. Gotlänningarna måste alltid vara beredda att själva försvara sin hembygd. Försvarsviljan, det nationella medvetandet, samhörighetskänslan mellan civilt och militärt — det är begrepp som här fått sin gestalt i tider som gått och som är aktuella ännu i dag.